

ФАЛСАФА ВА ТАРИХ // ФИЛОСОФИЯ И ИСТОРИЯ //

PHILOSOPHY AND HISTORY

БАҲОДИРОВ РОИҚ

Фалсафа фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Шарқ қўлёзмалари марказида фалсафага оид қўлёзмалар фихристи

Аннотация. Ушбу мақолада “А-1-178 Тошкент давлат шарқишунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида сақланаётган фалсафага оид қўлёзмаларнинг тематик фихристини тузиши” лойиҳасини бажаришидаги мақсад ва вазифалар ҳамда унинг мазмуни ёритилган.

Таянч сўз ва иборалар: лойиҳа, мақсад ва вазифалар, фалсафа, тавсиф, фихрист, Форобий, Ибн Сино, Шарқ тиллари, қўлёзма.

Аннотация. Данная статья посвящена цели и задачам, а также раскрытию содержания гранта “А-1-178 Подготовка тематического каталога рукописей по философии, хранящихся в Центре восточных рукописей им. Абу Райхана Беруни при Ташкентском государственном институте востоковедения”.

Опорные слова и выражения: грант, цель и задачи, философия, описание, каталог, Фараби, Ибн Сина, восточные языки, рукопись.

Summary. Current article discusses the aim and objectives as well as the content of the state granted research project no. “А-1-178: Preparation of thematic catalogue of manuscripts concerning the Philosophy” stored at al-Beruni Center for Oriental Manuscripts under Tashkent State Institute of Oriental Studies.

Keywords and expressions: grant, the aim and tasks, Philosophy, description, catalogue, Farabi, Ibn Sina (Avicenna), Oriental languages, manuscript.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2014 йил 15-16 май кунлари Самарканд шаҳрида “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзуида ўтказилган халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқида: “Ўрта асрларда Шарқ оламида яшаб ижод этган буюк аллома ва мутафаккирларнинг илмий меросини чуқур муҳокама қилиш ва англаш, унинг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни ва ролига баҳо бериш...”¹, – деб билдирган ғоят муҳим фикр-мулоҳазаларини

¹ Президент Ислом Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. Ишонч. 2014 йил 17 май, шанба № 60 (3409). 1-б.

олимларимиз ўзларининг бугунги кундаги бирламчи вазифалари, яъни тадқиқотларининг дастуруламалига айлантирдилар.

Ўрта асрларда Марказий Осиёда илм-фаннинг ривожланиши юқори даражага етганлиги ҳозирги кунда жаҳон илм аҳли ва мазкур халқаро конференция иштирокчилари, айниқса, чет эллик олимлар томонидан ҳам кенг эътироф этилди ва бир неча бор такрорланди.

Бу борада тарихчи мутахассислар, хусусан, шарқшунослар зикр этилган вазифалардан келиб чиқиб, ёзма ва бошқа манбаларга таянган ҳолда изланишлар олиб боришда бой маданий-маънавий меросимиз асосини ташкил этувчи ҳамда ўрта асрларда яратилган ва инсоният цивилизациясига улкан ҳисса қўшган қўлёзмаларни ўрганишга янада катта ғайрат билан киришдилар.

Алломаларимизнинг Ўрта асрларда яратган асарларини ўрганиш, яъни илмий тадқиқ этиш – биринчи навбатда излаб топиш, мавзулар бўйича таснифлаш, бирламчи тавсифини тузиш борасида шу кунга қадар муайян даражада изланишлар амалга оширилган ва эътиборга молик ижобий натижаларга эришилган. Хусусан, XX асрнинг 2-ярми – XXI асрнинг бошларида олиб борилган илмий тадқиқотларда улуғ сиймоларнинг асосан табиий-илмий соҳалардаги асарлари тадқиқ этилган ҳамда унинг натижалари сифатида Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783–850), Абу Наср ал-Форобий (873–950), Абу Райҳон Беруний (973–1048), Абу Али ибн Сино (980–1037) ва бошқа алломаларнинг асарлари нашр этилиб, илмий истифодага киритилган.

Айни пайтда мазкур конференциядаги алоҳида урғу берилган вазифалардан бири “Ана шу бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга янги туртки бериш, Шарқнинг улуғ алломалари томонидан амалга оширилган кашфиётлар замонавий илм-фан ва тараққиёт учун нақадар долзарб ва зарур эканини очиб беришнинг аҳамияти ҳам шунчалик муҳим”¹ лигидадир.

Бу ерда яна бир бор шарқшунос олимлар олдига қўйилган вазифа – Президентимиз И. Каримовнинг “Барчамиз яхши тушунамизки, эришилган билимларни, ўтмишдан, жумладан, ўрта асрлар Шарқида амалга оширилган оламшумул кашфиётларни чуқур ўзлаштирмасдан туриб на илм-фанда, на бошқа соҳаларда янги, янада юксак марраларни забт этиб бўлмайди. Биз келгуси фаолиятимизда ҳам айни шу тамойилга қатъий амал қиламиз”² деб таъкидлаган нутқларига мос ҳолда тадқиқотларни режалаштириш лозимлиги келиб чиқади.

Буюк аждодларимизнинг бой меросини тадқиқ этиш йўналишига эътибор кучайтирилиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 8 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тузилмасини янада мақбуллаштириш ҳамда республика академик илм-фан ва олий таълимнинг

¹ Президент Ислам Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. Ишонч. 2014 йил 17 май, шанба № 60 (3409). 1-б.

² Ўша манба. 2-б.

интеграциясини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2204 рақамли қарори асосида Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази¹ ташкил этилишида акс этди. Қарорда Марказнинг асосий вазифалари ва фаолиятининг йўналишлари этиб, “... қадимий Шарқ қўлёзмалари ва Шарқ тилларидаги тарихий ҳужжатларнинг сақланиши, тизимлаштирилиши ва қайта тикланишини таъминлаш, Ўзбекистонда сақланаётган ноёб қўлёзмаларнинг электрон базасини ташкил этиш ва юритиш, ёзма ёдгорликларни чуқур тизимли ўрганишни ва уларнинг илмий тавсифларини тузишни ташкил қилиш, илмий шарҳланган таржималарни тайёрлаб, маҳаллий ва хорижий олимлар, мутахассислар, ўқувчи ёшлар кенг танишиб, ўрганишлари учун уларни оммавий ахборот воситаларида ва Интернет тармоқларида ўзбек тилида ва хорижий тилларда нашр этиш” белгиланди.

Инсоният цивилизациясида Марказий Осиё халқлари фалсафа тарихи рационалистик, ҳурфикрлилик ва илмий анъаналари ҳамда тажрибаларининг эришган ютуқларида ўзига хос ўрин эгаллаб, жаҳон халқлари фалсафаси ҳамда маънавияти ҳазинасига қўшган ҳиссаларида мазкур минтақадан етишиб чиққан алломаларнинг ўрта аср илм-фани, хусусан, фалсафа ва мантиқ илми борасидаги улкан ютуқлари муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарорида зикр этилган вазифаларни ҳаётга татбиқ этиш учун Марказ илмий фаолияти йўналишига тегишли ўзгартиришлар киритилди ҳамда тематик каталоглар туркумини давом эттириб, миллий истиқлол ғоясини, миллий-маънавий қадриятларни, илмий-фалсафий ва адабий меросни тадқиқ этиш йўналишида ҳамда Мустақиллик туфайли аждодларимиз бой тарихи, хусусан, Марказ ҳазинасидаги Шарқ фалсафасига оид сақланаётган қўлёзма асарларни янги давр талаблари асосида яхлит ҳолда тадқиқ этиш мақсадида 2015 йил январидан “А-1-178 Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази ҳазинасида сақланаётган фалсафага оид қўлёзмаларнинг тематик фихристини тузиш” лойиҳасини бажаришга киришилди.

Лойиҳа юзасидан илмий тадқиқотларнинг бошланиши айти пайтда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 7 август куни “Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази фаолиятини ташкил этиш ҳамда кутубхонанинг янги биноси қурилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 219-қарорининг Марказ илмий фаолиятига тааллуқли тадбирларининг амалга оширилишини ҳам ўзида акс эттиради.

2015-2017 йилларга белгиланган мазкур Лойиҳа вазифаларининг бажарилиши асосида унинг якунида Марказ ҳазинасидаги фалсафага оид қўлёзмалар тавсифларини ўз ичига олган тематик томни нашрга тайёрлаш

¹ Кейинчалик: Марказ.

белгиланди. Айти пайтда, параллел тарзда, мазкур каталогнинг электрон вариантини тайёрлаш ҳам назарда тутилган.

Лойиҳа доирасида, биринчи навбатда, Марказ хазинасида сақланаётган нодир қўлёзмалар – фалсафа фани бўйича Шарқ тилларидаги манбалар қабул қилинган илмий талабларга биноан муфассал тавсиф қилиниши ва пировард натижада кенг илм аҳлига тақдим этилиши вазифа қилиб қўйилган.

Режалаштирилган фихристни тузиш ғоятда ўринли ва биринчи навбатда, бажарилиши лозим бўлган илмий тадқиқотлардан бири эканлиги боис Марказ хазинасидаги фалсафа илмига оид қўлёзмаларнинг ҳар томонлама тадқиқи амалга оширила бошланди.

Бу йўналишдаги дастлабки натижалар сифатида ҳозирги кунда Марказнинг асосий фондида Шарқ, хусусан, Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган олимларнинг умумфалсафий масалалар, жумладан, мантиқ, ахлоқ, дидактика ва бошқа илмларга тааллуқли (араб, форс ва туркий) тилларида қўлёзмалари қайтадан ўрганилиб чиқилди ва 600 га яқин номдаги қўлёзманинг 1700 дан ортиқ нусхаси борлиги аниқланди.

Мазкур лойиҳада замон талабларига жавоб берувчи тарздаги илмий тадқиқотларни олиб бориш мақсадида мавзу бажарилиши уч босқичда амалга оширилиши кўзда тутилмоқда:

1. 2015 йилда Марказ хазинасида фалсафага оид сақланаётган қўлёзмаларнинг умумий сони ва мавзуи аниқланади ҳамда тематик жилдга киритилади. Тадқиқот асносида унинг илмий аналитик тавсифи амалга оширилади ва дастлабки натижалар сифатида туркум илмий ҳамда илмий-оммабоп мақолалар тайёрланади.

2. 2016 йилда зикр этилган манбаларнинг илмий тавсифи давом эттирилади ва мавзу тадқиқоти мобайнида аниқланган янгиликларни ёритувчи илмий ҳамда илмий-оммабоп мақолалар тайёрланади, илмий конференциялардаги маърузаларда уларнинг натижалари маҳаллий ва хорижий олимлар ва тадқиқотчилар эътиборига тақдим этилади.

3. 2017 йилнинг 1-ярмида режага киритилган фалсафага оид қўлёзмалар тавсифи якунланади, 3-чоракда жилдни нашрга тайёрлаш ишлари (мавзулар бўйича ажратиш, муаллифлар исмлари, асар номи, тартиб рақами ва бошқа кўрсаткичларни тузиш) амалга оширилади ҳамда 4-чоракда том нашриётга топширилади.

Фалсафага оид қўлёзмаларни илмий тавсиф қилиш мобайнида аниқланган янгиликлар билан маҳаллий ва хорижий олимлар, мутахассислар, ўқувчи ёшлар таништириб борилади. Оммавий ахборот воситаларида ҳамда Интернет тармоқлари орқали ТошДШИ ва Марказ сайтларида мавзуга оид мақола ва хабарлар эълон қилинади.

Жилдга киритиладиган қўлёзмалар тавсифи фихрист тайёрлаш соҳасидаги талабларга тўлиқ жавоб берувчи ва унинг барча қоидаларига риоя қилган ҳолда тузилиши назарда тутилган. Унда ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари натурфалсафасида инсон феноменини ўрганиш; инсоннинг табиат

ва жамият билан бўлган муносабатларини фалсафий ўрганиш; инсон маънавий-ахлокий ҳаёти каби масалаларни ижодий таҳлил қила олишга катта ёрдам берувчи ва ёритувчи асарлар ўрин олади.

Жилдда, биринчи навбатда, Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқда тугалланган ижтимоий-сиёсий ва фалсафий таълимот яратган мутафаккир – Абу Наср Фаробийнинг илмий меросига оид асарлар ўрин олади. “Муаллим ас-соний” (“Иккинчи муаллим”)¹нинг онтологик ва космологик қарашларида пантеизм ва неоплатонизм ғоялари – борлиқнинг босқичлари (фаол ақл, жон, шакл, материя ва бошқалар)ни акс эттирувчи таълимотига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, Арасту таълимотининг Фаробий томонидан янгича талқини, субстанция ва акциденция, материя ва шакл муносабатлари, билишда сезги ва тафаккурнинг роли ҳамда муносабати, мантиқ илми, унинг билиш ва илм-фан ривожигаги ўрни, илмлар таснифи, инсоният тарихида жамоаларнинг келиб чиқиши, мазкур жамоаларнинг шакллари ва тузилиши, моҳияти, мақсади ва интилиши жиҳатидан фарқланиши, давлатнинг келиб чиқиш сабаблари, ижтимоий келишув, халқлар ўртасида тинч-тотувлик муносабатлари, Фаробий дунёқарашининг келгусидаги ижтимоий фикр тараққиётига таъсири ва бошқа фалсафий ҳамда мантикий қарашларини ўрганиш учун мавжуд илмий база янада кенгайтирилади.

Нашрга тайёрланадиган жилдда Абу Али ибн Сино табиий-илмий қарашларининг аҳамияти, унинг онтологик таълимотида неоплатоник унсурлар, моддий олам тузилиши ва ривож ҳақидаги таълимот ҳамда ундаги диалектика унсурлари, космологик таълимотига тааллуқли рисоалари ўрин олиши назарда тутилган. Ибн Синонинг гносеологик қарашлари, сезги ва тафаккур ҳамда уларнинг ўзаро муносабати, тажриба ҳақида, мантиқ ва унинг билимдаги ўрни, илмлар таснифи, жамият ва давлат ҳақида, инсониятнинг жамиятда тутган ўрни, ахлокий қарашлар ва уларнинг инсонпарварлик моҳияти, ҳурфикрлиликка оид таълимоти каби мавзуларни ўз ичига олган қатор янги манбаларнинг илмий тавсифи киритилиши режалаштирилган.

Жилдга, шунингдек, Марказ қўлёзмалар хазинасидаги Юнон мутафаккирлари Афлотун (мил. авв. 427–347) ва Арасту (мил. авв. 384–322) ҳамда Шарқ файласуф олимларидан Ибн Мискавайх (ваф. 1030), Абу Ҳомид Ғаззолий (1058–1111), Фахруддин Розий (1148–1210), Насируддин Тусий (1201–1272), Саъдуддин Тафтазоний (1322–1392), Саййид Шариф Журжоний (1340–1413), Жалолуддин Давоний (1427–1502), Ҳусайн Воиз Кошифий (1440–1505), Юсуф Қорабоғий (1563–1647), Абдул Қодир Бедил (1644–1721) каби файласуфларнинг илмий мероси, яъни фалсафий таълимотларига оид қўлёзмалар тавсифини киритиш режалаштирилган. Шунингдек, тайёрланажак

¹ Абу Наср ал-Фаробий ўз фаолияти давомида Арасту асарларини нафақат араб тилига таржима қилгани, балки уларни шарҳлаш орқали тушунишни енгиллаштиргани ва мазкур минтақада кенг тарқалишида катта роль ўйнагани ҳамда фалсафа илмида эришган улкан ютуқлари боис Шарқда ушбу шарафли номни олган.

жилдда Марказ хазинасидаги моҳияти жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган қўлёзмалар билан бир қаторда фалсафа илмига оид сақланаётган барча муаллифларнинг қўлёзма асарлари тавсифлари ҳам ўрин олади.

Жилдга киритиладиган қўлёзмаларнинг илмий аналитик тавсифини амалга оширишда жаҳондаги ушбу соҳа мутахассисларининг тажрибасидан рационал фойдаланиш ва қуйидаги илмий принципларни қўллаш назарда тутилган.

1. Ҳар бир асар тавсифини баён этишда юқоридаги чап тарафида тавсифнинг тартиб рақами, ўнг тарафида эса қўлёзманинг Марказдаги инвентарь рақами қўйилади.

2. Агар бир муқовага, яъни бир жилдга бир неча қўлёзма асар кирган бўлса, унда инвентарь рақам ёнида уларнинг каср рақами қўйиб борилади (масалан: № 2385/I, 4130/XIII).

3. Асар номи ва муаллифининг исми олдин араб алифбосида, кейин унинг жорий ёзувдаги транскрипцияси ва сўнгра қавсда асар номининг таржимаси берилади.

4. Асар аннотацияси – тузилиши ва қисқача мазмуни.

5. Асарнинг бошланишидан бир парчаси ва охиридан ҳам бир парчаси араб алифбосида келтирилади. Бундан асосий мақсад бошқа қўлёзма фондларидаги мазкур асарнинг нусхалари бўлиши мумкинлигидадир. Араб алифбосида келтирилган парчалар эса мутахассисларга ана шу фарқларни солиштириш имконини беради.

6. Асар номи аниқ бўлмаса ёки аниқлашнинг ҳеч ҳам иложи бўлмаса, унда асарга унинг мазмунидан келиб чиқиб, тўртбурчак қавс ичида шартли бир ном берилади.

7. Тавсифда, энг аввало, ўша асарнинг нечта нусхада мавжудлиги, сўнгра қўлёзма нусханинг котиби – кўчирувчи хаттотнинг исми, кўчирилган жойи, хат ва қоғозининг тури, варақларининг сони, қўлёзманинг аниқ ўлчовлари ҳақидаги батафсил маълумотлар келтирилади.

8. Тавсифда қўлёзманинг муқоваси, бўртма муҳрлари ва ундаги саҳҳоф¹нинг исми, матнларнинг хусусиятлари, китобат санъатига оид қимматли маълумотлар (унвон ва лавҳлар, безаклар, агар мавжуд бўлса, миниатюралар) ҳам берилади.

9. Агар қўлёзма бошқа фихристларда келтирилган бўлса, уларнинг номи хронологик тартибда келтирилади.

10. Қўлёзмалар тавсифларини жилдда жойлаштириш асносида улар мавзуларга хронологик тартибда бўлинади, масалан: умумфалсафий асарлар, мантиққа оид асарлар, ахлоққа оид асарлар ва ҳ.к.

11. Тайёрланадиган каталогдан фойдаланишда қулайлик яратиш учун жилд охирида кўрсаткичлар (муаллиф исми, асар номи, тартиб рақамлари, жой номлари ва бошқалар) ҳам тузилади.

Баъзи қўлёзмалар бир хазинада бўлиб, улар жаҳондаги бошқа қўлёзма фондларида йўқ. Марказ фондида тадқиқотчилар томонидан у асарларнинг

¹ Қўлёзма муқовасини тайёрлаган шахс.

фақат номларинигина қайд қилиш билан чекланишга мажбур бўлган ва “афсуски, муаллифнинг бу асари ҳали-ҳануз топилмаган” деб ёзилган нодир ва ноёб қўлёзма асарлар ҳам мавжуд. Шу боис нодир қўлёзмалар учун алоҳида бир боб ажратишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Боиси, баъзи қўлёзмалар ягона нусхадагина мавжудлиги билан ажралиб турса, бошқа бири кўчирилиш тарихининг қадимийлиги билан, яна бири эса бевосита муаллифнинг дастхати нусхаси эканлиги билан катта аҳамият касб этади. Муаллифнинг шахсий муҳри билан учрайдиган қўлёзмалар илм аҳли ўртасида ноёб янгилик ва шак-шубҳасиз, бебаҳо топилма ҳисобланади.

Айни пайтда фалсафий қўлёзмалар тавсифини ўз ичига олган фихристнинг зикр этилган принципларига асосланган электрон вариантыни ишлаб чиқишга ҳам эътибор қаратилади ва амалга ошириш назарда тутилади.

Пировард натижада илмий тадқиқот якунида Марказ хазинасида сақланаётган фалсафага оид қўлёзмалар фихристини тайёрлаш, тавсифлар асосида олинган маълумотлар асосида туркум илмий ва илмий-оммабоп мақолалар чоп этиш, илмий конференцияларда маърузалар қилиш, оммавий ахборот воситалари орқали халқимизни ҳамда хорижий олимларни мазкур мавзуга оид янги илмий натижалар билан таништириб бориш кўзда тутилган.

Якуний натижа сифатида “Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасида сақланаётган фалсафага оид қўлёзмалар”нинг тематик каталогини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш назарда тутилган.

ИЗЗЕТОВА ЭМИНЕ

Доктор философских наук, профессор, ТГПУ им. Низами

Философско-герменевтический анализ культуры, эстетики и искусства Древней Индии

Аннотация. В научной статье дан философско-герменевтический анализ культуры, эстетики и искусства Древней Индии. Рассмотрены особенности философского мировоззрения и принципы художественно-эстетического мировидения.

Опорные слова и выражения: культура, философия, эстетика, диалог, идея Единого, искусство, гармония, космическая гармония, бытие-небытие, раса, эстетическое наслаждение, эстетическое удовольствие, эмпатия, метафизическая окраска, бхаваяя, бхава.

Аннотация. Мазкур илмий мақолада қадимги Ҳиндистон маданияти, эстетикаси ва санъатининг фалсафий-герменевтик таҳлили берилган бўлиб, бадиий-эстетик дунёқараиш тамойиллари ва фалсафий дунёқараиш хусусиятлари кўриб чиқилган.

Таянч сўз ва иборалар: маданият, фалсафа, эстетика, сўзлашув, бирлик гояси, санъат, уйғунлик, фазовий уйғунлик, борлиқ ва йўқлик, ирқ, эстетик роҳат, эстетик мамнун бўлиш, эмпатия, метафизик бўёқ, бхаваяя, бхава.